International Journal of Advance and Applied Research
www.ijaar.co.in
ISSN – 2347-7075 Impact Factor – 8.141
Peer Reviewed Bi-Monthly
Vol. 7 No. 2 January – February - 2026

भारतातील सप्त कुलपर्वतांचे भू-सांस्कृतिक विश्लेषण

डॉ. गणेश ल. जाधव[1], श्री. प्रशांत ज्ञानोबा खटके[2]

[1]प्राध्यापक, संशोधन मार्गदर्शक, भूगोल विभाग, संभाजी कॉलेज (आर्टस् अँड कॉमर्स), मुरुड ता.जि. लातूर.

[2]संशोधक विद्यार्थी, भूगोल संशोधन केंद्र, म. गांधी महाविद्यालय, अहमदपूर जि. लातूर

Corresponding Author – डॉ. गणेश ल. जाधव

DOI - 10.5281/zenodo.18709517

गोषवारा (Abstract):

भारताची भौगोलिक रचना केवळ नद्या, मैदाने व पठारांनीच नव्हे तर भव्य व उत्तुंग पर्वतरांगांनी देखील समृद्ध झालेली आहे. भारतीय संस्कृतीत पर्वतांना केवळ भौगोलिक घटक न मानता देवत्व, तपश्चर्या, संस्कृती व राष्ट्रीय एकात्मतेचे प्रतीक मानले गेले आहे. पुराणे, वेद, महाकाव्ये आणि लोकसाहित्य यांमध्ये सात प्रमुख पर्वतांचा उल्लेख "कुलपर्वत" म्हणून करण्यात आला आहे. हिमालय, अरवली, विंध्याचल, रैवतक, महेंद्र, मलय आणि सह्याद्री हे भारतातील महान सात पर्वत भौगोलिक, धार्मिक, ऐतिहासिक आणि सांस्कृतिक दृष्टीने अत्यंत महत्त्वाचे आहेत. भारतातील सप्त कुलपर्वतांचे भू-सांस्कृतिक विश्लेषण या संशोधन लेखाकरिता वर्णनात्मक व विश्लेषणात्मक संशोधन पद्धतीचा अवलंब करण्यात आला असून वेद, पुराणे, महाकाव्ये, ऐतिहासिक ग्रंथ, धार्मिक साहित्य तसेच भूगोलविषयक संदर्भग्रंथ इ. दुय्यम साधनसामुग्रीचा आधार घेण्यात आला आहे. उपलब्ध दुय्यम माहितीचे विश्लेषण करून निष्कर्ष काढण्यात आले आहेत. प्रस्तुत संशोधन लेखामध्ये या सात पर्वतांचे भौगोलिक स्थान, धार्मिक श्रद्धा, ऐतिहासिक संदर्भ आणि भारतीय एकात्मतेतील योगदान यांचा अभ्यास करण्यात आला आहे.

बीजसंज्ञा (Keywords): भारत, पर्वत, भू-सांस्कृतिक, कुलपर्वत, हिमालय, अरवली, विंध्याचल, सह्याद्री.

प्रस्तावना (Introduction):

भारतीय संस्कृतीमध्ये जसे नद्यांना मातेसमान स्थान दिले गेले आहे, त्याचप्रमाणे पर्वतांनाही पवित्र व पूजनीय मानले गेले आहे. पर्वत हे नद्यांचे उगमस्थान, हवामान नियंत्रक, जैवविविधतेचे केंद्र तसेच संस्कृती व अध्यात्माचे आश्रयस्थान आहेत. प्राचीन भारतीय ग्रंथांमध्ये "सप्त कुलपर्वत" ही संकल्पना आढळते. या पर्वतांनी भारताच्या भौगोलिक सीमांना संरक्षण दिले असून सामाजिक, धार्मिक आणि राष्ट्रीय ऐक्य दृढ केलेले आहे. राष्ट्राच्या एकतेवर भर देणाऱ्या एकसंघ स्तोत्रात भारतीय भूमीवरील हिमालय, महेंद्रगिरी, मलयगिरी, सह्याद्री, रायवतक, विंध्याचल आणि अरवली या प्रमुख सात पर्वतांचा उल्लेख केला जातो. याशिवाय अमरकंटक, सारगमाथा, अर्बुदाचल, कैलास यासारख्या पर्वतशिखरांचा तसेच यामध्ये वसलेले बद्रीनाथ, केदारनाथ इत्यादी पर्वतशिखरे देखील उल्लेखनीय आहेत. प्रस्तुत संशोधन लेखात भारतातील प्रमुख सात पर्वतरांगांचे भू-सांस्कृतिक विश्लेषण करण्याचा प्रयत्न करण्यात आलेला आहे.

संशोधनाचा उद्देश (Objectives of the Study):

१. भारतातील महान सात पर्वतांची भौगोलिक ओळख स्पष्ट करून त्याचे सांस्कृतिक महत्त्व अधोरेखित करणे.

२. पुराणे, वेद व महाकाव्यांतील पर्वतसंदर्भांचा अभ्यास करून राष्ट्रीय एकात्मतेत पर्वतांचे योगदान स्पष्ट करणे.

संशोधन पद्धती (Research Methodology):

सदर संशोधनासाठी वर्णनात्मक व विश्लेषणात्मक पद्धतीचा अवलंब करण्यात आला असून वेद, पुराणे, महाकाव्ये, ऐतिहासिक ग्रंथ, धार्मिक साहित्य तसेच भौगोलिक संदर्भग्रंथ यांचा आधार घेण्यात आला आहे. उपलब्ध दुय्यम साधनसामुग्रीचे विश्लेषण करून निष्कर्ष काढण्यात आले आहेत.

विश्लेषण आणि चर्चा (Discussion and Analysis):

१) हिमालय पर्वत (Himalaya):

हिमालय हा जगातील सर्वात उंच पर्वत असून यामध्ये असंख्य बर्फाच्छादित शिखरे, हिमनद्या आणि विस्तीर्ण दऱ्या आढळतात. हिमालयाच्या रांगा भारताच्या उत्तरेला साधारणपणे २४०० कि.मी लांब असून १६० ते ४०० किमी रुंदीमध्ये पसरलेल्या आहेत. गंगा, सिंधू, सतलज, गंडक व ब्रह्मपुत्रा यांसारख्या महान नद्यांचे उगमस्थान म्हणून हिमालयाला ओळखले जाते. भारतामध्ये हिमालय पर्वताला देव-देवतांचे निवासस्थान मानले जाते म्हणूनच महान कवी कालिदासांनी त्याला देवभूमी म्हणून संबोधले आहे. ऋग्वेदानुसार, हिमालय देवाच्या महानतेचे गौरव करतो.

१. अस्तित्तरस्यां दिशि देवतात्मा हिमालयो नाम नगाधिराजः । (कुमारसंभवम्)

२. इस्येमे हिमवन्तो महित्वा, इस्य समुद्र रसयासहहुः । इस्यमे प्रदिशो इस्य बाहू, कस्मै देवाय हविषा विधेम । (ऋग्वेद १-१२१-४)

हिमालयामध्ये बद्रीनाथ, केदारनाथ, कैलास, मानसरोवर, वैष्णवी देवी, अमरनाथ अशी असंख्य पवित्र स्थळे आढळतात. या पर्वतामध्ये अनेक ऋषी आणि महामुनींनी तपश्चर्या केल्याचे पुरावे पुराणामध्ये आढळतात. जगातील सर्वात उंच 'सागरमाथा' (माउंट एव्हरेस्ट) हे पर्वत शिखर देखील हिमालयात येते. कांचनजंघा, नंदादेवी, गौरीशंकर, धौलागिरी इत्यादी हिमालयातील इतर उंच शिखरे आहेत. केदारनाथ, कैलास, अमरनाथ यांसारखी तीर्थस्थळे हिमालयाची धार्मिक व सांस्कृतिक महत्ता अधोरेखित करतात. हिमालय पर्वतामुळे उत्तरेकडून येणाऱ्या अतिथंड वाऱ्यापासून भारताचे संरक्षण केले असून या पर्वतामुळे भारताच्या भौगोलिक सीमांना देखील संरक्षण प्राप्त झाले आहे. हिमालयामुळे भारताचे सामाजिक, धार्मिक आणि राष्ट्रीय ऐक्य दृढ झालेले आढळते.

२) अरवली पर्वत (Aravali Mountain):

अरवली पर्वतरांग ही भारताच्या वायव्येकडे पसरलेली जगातील सर्वात प्राचीन पर्वतरांगांपैकी एक म्हणून ओळखली जाते. दिल्लीपासून ते गुजरातपर्यंत नैऋत्य-ईशान्य दिशेस अनुसरून पसरलेल्या या पर्वतरांगांनी राजस्थानच्या वाळवंटी भागाला इतरत्र ठिकाणी पसरवण्यापासून संरक्षण दिले आहे. या पर्वताचा उल्लेख स्कंद पुराण आणि महाभारतात आढळतो. या पर्वतरांगा महाराणा प्रताप यांच्या त्यागाचे, कर्माचे आणि शौर्याचे साक्षीदार आहेत. या पर्वतरांगांच्या खोऱ्यातच मेवाडला परकीय आक्रमणापासून मुक्त करण्यासाठी यशस्वी मोहीम यशस्वी झाली होती. या पर्वतरांगांमध्ये अनेक महत्त्वाची प्राचीन, ऐतिहासिक आणि पवित्र शहरे वसलेली आहेत. माउंट अबू (अर्बुदाचल) हे अरवली पर्वतातील सर्वात उंच शिखर आहे. हे ठिकाण जैन धर्माचे पवित्र स्थान म्हणून प्रसिद्ध आहे. मार्कंडेय पुराणात सूचीबद्ध केलेल्या सात

पर्वतांच्या कुटुंबात अरवलीचा समावेश होतो. त्याचे संस्कृत नाव परियात्रा असे आहे.

महेंद्रो मलयः सह्यो सुक्तिमान् ऋक्षवानपि। विंध्यश्च पारियात्रश्च सप्तैताः कुलपर्वतः।। (मार्कंडेय पुराण)

म्हणूनच भारताच्या भू-सांस्कृतिक जडणघडणीमध्ये अरवली पर्वताचे स्थान महत्वपूर्ण आहे.

३) विंध्याचल पर्वत (Vindhyachal Mountain):

या पर्वतरांगा भारताच्या मध्य भागात गुजरातपासून बिहार आणि उत्कलपर्यंत पसरलेल्या असून नर्मदेच्या उत्तरेस ४०,००० चौरस मैल क्षेत्रात आढळतात. विंध्यचल पर्वताची सरासरी उंची ७०० मीटर असून काही शिखरे १००० मीटर उंचीपर्यंत आढळतात. यामध्ये अंबा पाणी, होरोया दशरती, सालकनपूर, मृगनाथ, भानुआ भांड ही महत्त्वाची शिखरे आहेत. मध्य भारतातील अनेक नद्यांचे उगमस्थान म्हणून विंध्य पर्वताला ओळखले जाते. प्रमुख नद्यांमध्ये चंबळ, बेतवा, काणे, क्षिप्रा, बनास, सोन इ. चा समावेश होतो. नर्मदा नदीचा उगमस्थान असलेले अमरकंटक हे ठिकाण विंध्यचलला सातपुडा पर्वतरांगांशी जोडतो. या पर्वतांच्या मध्यभागी उज्जैन आणि जबलपूर सारखी शहरे वसलेली आहेत. नागोद (चुना दगड) आणि पन्ना (हिरा) च्या प्रसिद्ध खाणी देखील येथे आढळतात. विंध्यवासिनी (मिर्झापूर), महाकाली मंदिर (काली खोह), अष्टभुजा देवी मंदिर अशी अनेक पवित्र स्थळे देखील येथे आढळतात. एका संदर्भानुसार स्कंद पुराणात सात पर्वत दुर्गा सप्तशती, देवी भागवत आणि याचे वर्णन केले आहे.

विंध्याचल पर्वत हा सात पर्वतांच्या (कुलपर्वतांच्या) कुलातील एक प्रमुख पर्वत असून महान ऋषी अगस्त्य यांनी उत्तर आणि दक्षिणेतील भेदभाव मिटविण्याकरिता या पर्वतांच्या पलीकडे तीर्थयात्रा केली. त्यांनी दक्षिण भारतात कावेरीच्या काठावर जाऊन आपला आश्रम स्थापन केला आणि तपश्चर्या सुरू केली होती. यादृष्टीने भारताच्या सामाजिक, सांस्कृतिक व भौगोलिक जडणघडणीत विंध्याचलाचे महत्त्व अनन्यसाधारण असे आहे.

४) रैवतक /गिरनार पर्वत (Raiwatak/Girnar Mountain):

हा पर्वत गुजरातच्या काठियावाड जिल्ह्यात असून तो प्रभास प्रदेशापर्यंत पसरलेला आहे. जैन धर्माच्या पाच पवित्र तीर्थक्षेत्रांपैकी गिरनार हे एक प्रसिद्ध स्थळ आहे. शत्रुंजय किंवा पालिताण हे पवित्र स्थळ याच पर्वतराजी मध्ये आढळते. या पर्वताला गिरनार या नावानेही ओळखतात. कवी मघाने लिहिलेल्या 'शिशुपाल वध' मध्ये या पर्वताचे स्पष्ट वर्णन आढळते. कोटीरुद्र संहितेनुसार, भगवान शिव यांचे येथे निवासस्थान होते. सोमनाथचे ज्योतिर्लिंग येथून अगदी जवळच येते. असे सांगितले जाते की, रायवतक हा भगवान शिवाचा आवडता पर्वत होता. त्यांनी इतर देवतांनाही येथे येऊन वास्तव्य करण्यास भाग पाडले. या पर्वतावर अनेक पवित्र मंदिरे आणि पाण्याचे हौद आढळतात. गोरखनाथ हे या पर्वतातील सर्वात उंच शिखर आहे. संपूर्ण भारतातून यात्रेकरू येथे येतात. सोमनाथ ज्योतिर्लिंगाची निकटता या पर्वताचे धार्मिक महत्त्व वाढवते.

५) महेंद्र पर्वत (Mahendra Mountain):

उत्कल (ओरिसा) राज्याचा हा प्रसिद्ध पर्वत गंजम जिल्ह्यात पसरलेला असून भारताच्या पूर्व किनाऱ्यावर उभ्या असलेल्या पर्वतरांगांचे हे सर्वात उत्तरेकडील टोक आहे. या पर्वताची समुद्रसपाटीपासूनची उंची साधारणपणे १५०० मीटर पर्यंत आढळते. महेंद्रगिरी हा एक पुराणांमध्ये वर्णन केलेल्या कुलपर्वतांपैकी (सात मंदिरांचे कुटुंब) पर्वत आहे. रामायण, महाभारत, पुराण आणि इतर प्राचीन ग्रंथांमध्ये या पर्वताचा आदराने उल्लेख केला जातो. कालिदासाने रघुच्या जगावरील विजयांच्या संदर्भात पर्वताच्या पवित्रतेचा उल्लेख केला आहे. येथे अनेक प्राचीन आणि सुंदर मंदिरे

आहेत. त्यामध्ये गोकर्णेश्वर मंदिर हे एक प्रमुख आकर्षणाचे ठिकाण आहे. राजेशा चोले यांनी त्यांच्या विजयाच्या स्मरणार्थ येथे एक स्तंभ उभारला. उडिया पीठ रत्बनाथ राय यांनी या पर्वताच्या सौंदर्याचे आणि शांत वातावरणाचे चित्रमय वर्णन केले आहे. महेंद्रनय श्रोवाचा उगम येथे झाला. सात अमर देवांपैकी एक भगवान परशुराम या पर्वतावर राहतात असे मानले जाते. भगवान परशुरामांचा निवासस्थान म्हणून या पर्वताला धार्मिक महत्त्व आहे.

६) मलय पर्वत (Malaya/Nilgiri):

मलय पर्वत हा कर्नाटकाच्या दक्षिणेकडून तामिळनाडूपर्यंत पसरलेला आहे. भारताच्या अनेक साहित्यात पिलांनी, मलयगिरीचे आकर्षक वर्णन दिले आहे. हे प्रसिद्ध क्षेत्र मेघदोत महाकाव्यचा नायक यक्ष याचे निवासस्थान म्हणून ओळखले जाते. या पर्वतावर चंदनाची घनदाट जंगले तसेच पर्वतांच्या उतारावर अनेक प्रकारच्या सुगंधी वनस्पती आणि मसाल्यांची लागवड देखील केली जाते. त्याचे दुसरे नाव नीलगिरी असे आहे. अनेक ऋषींनी या पर्वतावर तपश्चर्या केली आणि त्यांच्याशी संबंधित अनेक ठिकाणे अजूनही तेथे आहेत. यादृष्टीने मलय पर्वताचे भू-सांस्कृतिक महत्त्व अधोरेखित होते.

७) सह्याद्री पर्वत (Sahyadri):

सह्याद्री पर्वतरांगा भारताच्या पश्चिम किनाऱ्यावर समांतर दक्षिणोत्तर दिशेस गुजरात, महाराष्ट्र आणि कर्नाटकपर्यंत पसरलेल्या आहेत. दक्षिण भारतातील बहुतेक नद्यांचे उगमस्थान सह्याद्री पर्वतरांगांमध्ये असून गोदावरी, कृष्णा, कावेरी या प्रमुख नद्यांचा समावेश त्यामध्ये होतो. त्र्यंबकेश्वर, महाबळेश्वर, भीमशंकर, ब्रह्मगिरी, भगवती भवानी आणि बौद्ध चैत्य ही या पर्वतरांगांमधील पवित्र स्थळे आहेत. छत्रपती शिवाजी महाराजांशी जोडलेले अनेक किल्ले (शिवनेरी, पन्हाळगड, प्रतापगड, चाकण, रायगड) आणि त्यांची समाधी देखील या पर्वतरांगांवर आहेत. या पर्वत रांगेतून किनारपट्टीच्या भागाशी संपर्क थल घाट, भोरघाट, नाना खिंड आणि पालघाटमधून रेल्वे आणि रस्ते महामार्गाने केला जातो. या पर्वतांच्या पश्चिमेला सुरत, मुंबई, रत्नागिरी, पणजी आणि मंगलोर इत्यादी किनारी शहरे आहेत. या पर्वतात अतिबलेश्वराच्या रूपात भगवान विष्णू, कोटेश्वराच्या रूपात भगवान ब्रह्मा आणि महाबलेश्वर येथे भगवान शंकर यांचे वास्तव्य असल्याचे सांगितले जाते. म्हणूनच भारतातील सात पर्वतांमध्ये सह्याद्री पर्वताचे भू-सांस्कृतिक आणि धार्मिक महत्त्व अनन्यसाधारण असल्याचे स्पष्ट होते.

निष्कर्ष (Conclusion):

वरील वर्णनात्मक विश्लेषणातून असे स्पष्ट होते की, भारतातील सप्त कुलपर्वत हे केवळ भौगोलिक घटक नसून भारतीय संस्कृतीचे, अध्यात्माचे आणि राष्ट्रीय एकात्मतेचे आधारस्तंभ आहेत. नद्यांचे उगमस्थान, धार्मिक श्रद्धा, ऐतिहासिक घडामोडी आणि सांस्कृतिक परंपरा यांचा संगम या पर्वतांमध्ये आढळतो. प्राचीन ग्रंथांमधील पर्वतवर्णन हे भारतीय जीवनदृष्टीची व्यापकता दर्शवते. या पर्वतांनी भारतीय संस्कृतीचा पाया घडवण्यात महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावली असून भारतातील भूतकाळ, वर्तमान आणि भविष्य यांना जोडणारा एक आधारस्तंभ म्हणून त्यांचे महत्त्व अधोरेखित होते.म्हणूनच भारतातील महान सात पर्वतांचा अभ्यास हा केवळ भौगोलिक नव्हे तर सांस्कृतिक संशोधनाचाही अविभाज्य भाग असल्याचे स्पष्ट होते.

संदर्भ सूची (References):

१. Jugal Kishore Sharma and Ladli Mohan Mathur (1993), Punya-bhoomi Bharat (Introduction to map of the sacred land

Bharat), Suruchi Prakashan, Keshav Kunj, New Delhi-110 055. Pp-19-23.

२. कालिदास – *कुमारसंभवम्* अस्तित्तरस्यां दिशि देवतात्मा हिमालयो नाम नगाधिराजः

३. ऋग्वेद (१.१२१.४): इस्येमे हिमवन्तो महित्वा, इस्य समुद्र रसयासहहुः । इस्यमे प्रदिशो इस्य बाहू, कस्मै देवाय हविषा विधेम।

४. मार्कंडेय पुराण: महेंद्रो मलयः सह्यो सुक्तिमान् ऋक्षवानपि । विंध्यश्च पारियात्रश्च सप्तैताः कुलपर्वतः ॥